

ALEKSANDRA KACZMARCZYK

Uniwersytet Wrocławski

Struktura społeczeństwa w świetle Kodeksu z Gortyny

W antycznej Grecji panowało przekonanie, że najstarsze i najlepsze instytucje prawne pochodzą z Krety¹. Powszechnie uważano, że jej mityczny władca Minos otrzymywał owe cieszące się szacunkiem prawa od swego boskiego ojca Zeusa, odwiedzając go raz na dziewięć lat². Także brat Minosa Radamantys słynął z wielkiej sprawiedliwości³. Według mitu obaj zostali później sędziami umarłych⁴. Konsekwencją podziwu, jakim starożytni darzyli prawa kreteńskie, była wiara, że prawodawcy z różnych stron Grecji, zanim przystąpili do obdarowania prawami współobywateli, udawali się na Kretę, aby poznać tamtejszy system. Sami Lacedemończycy, według Herodota⁵, twierdzili, że ustrój ustanowiony przez Likurga miał swój pierwowzór na Krecie. Według Arystotelesa niektórzy uważali, iż prawodawcy Likurg i Zeleukos byli uczniami Talesa (Thaletasa) z Gortyny⁶. Z kolei Solon miał otrzymywać pomoc od Kreteńczyka Epimenidesa⁷.

¹ Platon, *Prawa* 631 B: „O cudzoziemcze – powinieneś być powiedzieć – nie bez powodu cieszą się prawa kreteńskie tak niezwykłą sławą u wszystkich Greków. Należycie bowiem spełniają swoje zadania, darząc szczęściem tych, którzy się nimi rządzą” – przekład M. Maykowska, Warszawa 1960, s. 14–15; por. Strabon, *Geografia*, 10. 4. 9.

² Homer, *Odyseja* 19. 178; Platon, *Prawa* 624 B.

³ Pseudo Platon, *Minos* 320 b–c „Radamantys natomiast był mężem szlachetnym, gdyż jego wychowawcą był Minos. Radamantys jednakże nie został wprowadzony w całą umiejętność królewską, lecz w umiejętność, która jest pomocnicza względem umiejętności królewskiej, a mianowicie w biegłość w sprawach sądowych. Stąd pogłoska, że był on wybornym sędzią. Jemu bowiem Minos powierzył urząd strażnika praw w mieście [...]” – przekład L. Regner, *Zimorodek i inne dialogi*, Warszawa 1985.

⁴ Platon, *Obrona Sokratesa* 41A.

⁵ Herodot, *Dzieje*, 1. 65. 4.

⁶ Jednak z opinią tą Arystoteles się nie zgadza. (Arystoteles, *Polityka* ks. II 1274a 25–31). Zob. też Strabon, *Geografia*, 6.260; Plutarch, *Żywot Likurga* 4.

⁷ Plutarch, *Żywot Solona* 12. 4.

Kreta jest położona u wejścia do basenu Morza Egejskiego, na szlakach handlowych z Aten na Sycylię i z Peloponezu do Egiptu, a także na Rodos, Cypr i do Syrii. Jak pisze Arystoteles: „wyspa wydaje się już przez naturę stworzona do władania nad Grecją, a jest doskonale położona, panuje bowiem nad wszystkimi morzami, nad którymi mieszkają niemal wszyscy Grecy. Z jednej strony nieznacznie jest oddalona od Peloponezu, z drugiej od Azji, od obszaru Triopion⁸ i Rodos”⁹. Ze względu na położenie na skrzyżowaniu szlaków handlowych i dogodne ukształtowanie linii brzegowej wyspa od najdawniejszych czasów przyciągała żeglarzy. Liczne kontakty natomiast sprzyjały osadnictwu. Jak napisał Homer w *Odysei*:

Kreta, wyspa wśród morskiej rzucona otchłani,
Żywna, pełna uroków – a siedzą tam na niej
Roje luda, a liczy dziewięćdziesiąt grodów.
Moc tam różnego szczepu i mowy narodów.
Są Achaje, Kydony, Dory bujno-grzywe,
Pelazgi, toż Kreteńcy, tubylcy właściwe¹⁰.

Analizując eposy Homera, należy pamiętać, że przeplatają się w nich dwa światy: świat współczesny autorowi oraz odległa epoka achajskich bohaterów. Wspomniani w powyższym fragmencie Achajowie są przybyszami z Grecji lądowej. Kydonowie zaś to lud związany z Kydonem, wnukiem Minosa i mitycznym założycielem miasta Kydonii, położonego w zachodniej części wyspy¹¹. Zarówno Pelazgowie, jak i Eteokreci są plemionami niegreckiego pochodzenia. W Praisos i Dreros, w miastach położonych we wschodniej Krecie, znaleziono fragmenty inskrypcji z okresu postminojskiego, zapisane w nieznanym języku, co do którego wysnuto przypuszczenie, że jest to język Eteokretów. Zachowali oni odrębność językową prawie do czasów panowania rzymskiego na wyspie¹². Najstarsze ślady doryckiego osadnictwa na Krecie są datowane na XI w. p.n.e. Inwazja Dorów na Kretę dokonała się ok. 1100 r. p.n.e. Osiedlili się oni najprawdopodobniej na wybrzeżach, a ich centrum stało się Knossos. Ludność autochtoniczna, ustępując miejsca silniejszym najeźdźcom, wycofała się w górzyste rejony wyspy¹³.

We wczesnym okresie archaicznym Kreta rozwijała się bardzo intensywnie, o czym świadczy wysoki poziom sztuki w tym okresie¹⁴. Na przełomie VII i VI w. p.n.e. nastąpiło załamanie rozwoju wyspy. W epoce klasycznej Kreta nie miała

⁸ Przylądek w Azji Mniejszej.

⁹ Arystoteles, *Polityka*, ks. II 1271b 2, przekład L. Piotrowicz, Warszawa 1964, s. 82.

¹⁰ Homer, *Odyseja* XIX 177–182, przekład L. Siemieński, Warszawa 1990.

¹¹ L. Press, *Życie codzienne na Krecie w państwie króla Minosa*, Warszawa 1972, s. 24.

¹² *Ibidem*.

¹³ L. Press, *Osadnictwo egejskie*, [w:] M. Majkowski, *Kultura materialna starożytnej Grecji*, zarys, t. II, s. 77.

¹⁴ Zob. J. Boardman, *Crete*, [w:] J. Boardman, N.G.L. Hammond, *The Cambridge Ancient History*, Vol. III, Part 3, *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, Cambridge University Press, 1982, s. 225; P. Lévêque, *Świat grecki*, Warszawa 1973, s. 161 i n., P. Demargne, *La Crète dedalique: études sur les origines d'une renaissance*, Paris 1947.

politycznego ani kulturalnego znaczenia. Świadczenia archeologiczne wskazują na mniej intensywne kontakty ze światem zewnętrznym w tym czasie¹⁵. Miasta Krety nie udzieliły prawie żadnej pomocy w wojnie przeciwko Persji¹⁶. Rola Krety podczas wojny peloponeskiej nie jest także zupełnie jasna¹⁷.

Stosunkowo niewiele wiemy o historii Krety w okresie archaicznym i klasycznym ze źródeł literackich¹⁸. Bogaty materiał epigraficzny rzuca jednak pewne światło na stosunki społeczne panujące na wyspie w tych okresach. Jedna czwarta znalezionych na Krecie inskrypcji pochodzi z Gortyny¹⁹. Gortyna była znana Homerowi jako τευχλιήσση „otoczona murami”²⁰. Nazwa może pochodzić od Gortysa, o którym wspomina Pauzaniasz²¹. Stefan z Bizancjum podaje, że Gortyna miała cztery nazwy: Hellotis, Larisa, Kremnia, Gortys²². Platon wspomina o ludności gortyńskiej „cieszącej się największą sławą”, która przybyła na Kretę z miasta Gortyna na Peloponezie²³.

Wielka inskrypcja odkryta pod koniec XIX w. na miejscu antycznego miasta Gortyny wciąż jest przedmiotem zainteresowania kolejnych pokoleń historyków prawa i społeczeństwa, filologów, epigrafików i archeologów. Warto więc przedstawić historię jej znalezienia.

Jesienią 1857 r. podczas swojej pierwszej podróży po Krecie L. Thénon wraz z G. Perotem znalazł w młynie, we wsi Ἄγιοι δέκα, w miejscu, gdzie kiedyś

¹⁵ Na temat Krety w V w. p.n.e. zob. B. Erickson, *Archaeology of Empire: Athens and Crete in the Fifth Century B.C.*, *The American Journal of Archaeology* 109 (2005). O kontaktach pomiędzy Kretą a innymi częściami Grecji w V i IV w. p.n.e. zob. G.R. Morrow, *Plato's Cretan City: A Historical Interpretation of the Laws*, 1993, s. 26.

¹⁶ Jak podaje Herodot, sprzymierzeńcy greccy wysłali na Kretę poselstwo z prośbą o pomoc w walce z Persami. Kreteńczycy zasięgnąwszy rady wyroczni delfickiej, która przypominała im, że Grecy odmówili pomocy w pomszczeniu śmierci Minosa, odmówili udziału w wojnie (Herodot, *Dzieje*, 7. 169).

¹⁷ Zob. B. Erickson, *op. cit.*, s. 621.

¹⁸ Fragmentarycznie zachowane są cytaty z dzieł Eforosa, Dosiadasa, Kallistratosa, Sosikratesa. Natomiast ustrój na Krecie omawia szerzej Arystoteles w *Polityce*.

¹⁹ O innych, niż będący tematem niniejszej pracy Kodeks z Gortyny, inskrypcjach gortyńskich, zob. J.K. Davies, *Deconstructing Gortyn: When is a Code a Code?*, [w:] *Law in its political setting, Justification not Justice*, Oxford 1996, s. 33–36; P. Perlman, *Gortyn. The first seven hundred years. Part II: The laws from the temple of Apollo Pythios*, [w:] Th. Heine Nielsen (ed.), *Even more studies in the ancient Greek polis*, Stuttgart 2002; G. Doublet, *Inscriptions de Crète*, *Bulletin de correspondance hellénique*, Année 1889, volume 13, Numéro 1 – z czasów późniejszych. Na temat inskrypcji z okresu archaicznego i klasycznego znalezionych w innych miejscach na Krecie (Afrati, Axos, Dreros, Eltynia, Lyttos, Eleutherna, Phaistos, Praisos, Prinias, Knossos) zob. J. Whitley, *Cretan Laws and Cretan Literacy*, *American Journal of Archaeology*, Vol. 101, No. 4 (Oct., 1997), s. 652–654. Najwcześniejsza inskrypcja, datowana na 650 r. p.n.e., pochodzi z Dreros.

²⁰ Homer, *Iliada* II 646.

²¹ Pauzaniasz, *Wędrówki po Helladzie*, 8. 53. 4.

²² *Stephanus Byzantinus cum annotationibus L. Holstenii*, vol. I, Lipsiae 1825, s. 140 s.v. Γόρτυν.

²³ Platon, *Prawa* 708 A.

mieściło się starożytne miasto Gortyna, inskrypcję²⁴, którą skopiował, po czym powrócił do Aten. Thénon nie przestawał myśleć o powrocie na wyspę Minoś, mimo że były to niespokojne czasy rewolty przeciwko rządowi tureckim. Po usunięciu władz zarządzających wyspą, ustępstwach poczynionych przez Portę na rzecz chrześcijan i przywróceniu pokoju Thénon przybył na Kretę, nabył fragment inskrypcji od właściciela młyna – kapitana Eliasa i wysłał ją do Francji. Po dziś dzień znajduje się ona w Luwrze. Blok był z bardzo twardego kamienia, którego, jak poświadcza Thénon, było pod dostatkiem w górach na wyspie²⁵. Gdy w 1878 r. M. Bréal odczytał napis, stało się jasne, że dotyczy ona adopcji.

W październiku następnego roku B. Haussoullier natrafił niedaleko młyna, we wsi Άγιοι δέκα na podobny fragment²⁶. Jak się później okazało, były to kolumny VIII–X, dotyczące praw dziedziczki.

Wyprawa F. Halbherra w lipcu 1884 r. do Άγιοι δέκα zaowocowała odkryciem czterech kolumn. Ostatnia kolumna po lewej stronie nie była do końca wypełniona, co wskazywało na to, że inskrypcja kończy się w tym miejscu. Halbherr jednak nie otrzymał zgody na eksplorację ciągnącego się w drugim kierunku znaleziska.

Po skopiowaniu tekstu F. Halbherr wrócił do Heraklionu i spotkał się z E. Fabriciusem. Fabriciusowi, który przybył do Άγιοι δέκα pod koniec października 1884 r., udało się przekonać właściciela pola do wydania zgody na przeprowadzenie wykopalisk, skutkiem czego odkryto osiem doskonale zachowanych kolumn. Okazało się wtedy, że inskrypcje znalezione przez L. Thénona i B. Haussoulliera pochodzą ze ściany, którą odkrył F. Halbherr. Była to ściana teatru wybudowanego prawdopodobnie w I w. p.n.e., jednak wcześniej należąca do innego budynku. Wysokie na około półtora metra kolumny zawierają cztery poziomy kamieni. Inskrypcja ma ponad dziewięć metrów długości. Całość stanowi około 600 wersów.

Inskrypcja została wyryta w dialekcie doryckim stylem zwanym „bustrofedon”, czyli „tak jak orzą woły”, poczynając od prawej do lewej, a następny wiersz zaczynając od lewej do prawej²⁷. Można przypuszczać, że większa jej część zo-

²⁴ O relacjach z odkrywaniem inskrypcji zob. B. Haussoullier, *Inscriptions archaïques de Gortyne (Crète)*, Bulletin de correspondance hellénique. Vol. 4, Année 1880, No. 1; L. Thénon, *Une inscription archaïque de Gortyne*, Revue Archéologique 8, 1863; R.F. Willetts, *The Law Code of Gortyn*, Walter De Gruyter and Co Berlin 1967, s. 7; A.C. Merriam, *Law Code of the Kretan Gortyna (I)*, The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts, Vol. 1, No. 4 (Oct., 1885). Według słów syna ówczesnego właściciela inskrypcja została odnaleziona w kanale zasilającym młyn, w miejscu, w którym wpada on do rzeki. B. Haussoullier, *op. cit.*, s. 461.

²⁵ B. Haussoullier pisze też, że godzinę drogi od ruin Gortyny znajduje się kamieniołom ciągle nazywany Labiryntem. B. Haussoullier, *op. cit.*, s. 461, przyp. 1.

²⁶ B. Haussoullier, *op. cit.*, s. 460–461.

²⁷ Alfabet składa się z 18 liter, włącznie z digamą (Ϝ). Η ω są oznaczone jako E i O. Nie ma X, Φ, Ψ, Ξ, którym odpowiadają κ, π, πς, κς. Ζ jest wyrażane przez ΔΔ. Litery wyglądają inaczej niż przyzwyczaiła nas lektura tekstów klasycznych. Γ wygląda jak Λ, Ι jak S, Π jak C. Zob. R.F. Willetts, *op. cit.*, s. 5.

stała wyryta przez jedną osobę. Tylko końcowa część wydaje się być dziełem innego wykonawcy²⁸.

Tekst nie zawiera żadnych danych, które w sposób niebudzący wątpliwości pozwoliłyby na określenie daty jej wykonania. W kolumnie V 6 jest mowa o Kyllosie, o którym nie ma żadnych innych wiadomości. Bustrofedon, archaiczny wygląd liter, konstrukcje i formy wskazują na VII–VI w. p.n.e. Jednak precyzyjne i staranne jej wykonanie, odniesienie do kreteńskiego systemu monetarnego²⁹ każą przesunąć datę wykonania inskrypcji na V w. p.n.e. Część uczonych datuje inskrypcję między 480 a 460 r. p.n.e., inni na okres po 450 r. p.n.e.³⁰

Tak jak odkrycie w Knossos tabliczek z pismem linearnym B umożliwiło, w jakimś stopniu, poznanie stosunków społecznych panujących w II tysiącleciu p.n.e.³¹, tak Kodeks z Gortyny³², spisany w V w. p.n.e., stanowi nieocenione źródło wiedzy o strukturze społecznej wyspy już po najeździe Dorów. Gortyński prawodawca, będąc spadkobiercą wielowiekowej kultury prawnej, postanowił utrwalić prawa pochodzące z różnych, często znacznie wyprzedzających datę wykonania inskrypcji, czasów. Ciągłe żywa tradycja minojskiego prawa³³ musiała wpływać na legislację dorycką, a także odgrywać istotną rolę w życiu ludności eteokreteńskiej³⁴.

Kreta była podzielona na stosunkowo dużą liczbę państw-miast³⁵, które rządziły się swoimi prawami. Być może jednak ich ustroje były do siebie bardzo podobne, starożytni autorzy traktowali bowiem Kretę jako całość, natomiast źródła epigraficzne wykazują odmienności³⁶.

Jak pisze Arystoteles³⁷, istniejąca na Krecie monarchia upadła wcześniej. Grupą rządzącą była arystokracja, a władza była podzielona między urzędników zwa-

²⁸ F.R. Willetts, *op. cit.*, s. 4.

²⁹ Zob. I. Svoronos, *Sur les AEBHTEΣ, Espèce de monnaies de Crète et la date de la grande inscription contenant les lois de Gortyne*, Bulletin de correspondance hellénique, volume 12, 1888, s. 405–418.

³⁰ Zob. R.F. Willetts, *op. cit.*, s. 8, przypis 1.

³¹ Na XV w. p.n.e. datuje się achajską inwazję na Kretę, w wyniku której wyspa „staje się częścią mykeńskiego świata” – B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, t. I, Warszawa 1988, s. 74.

³² Na temat tego, czy jest to rzeczywiście kodeks, zob. J.K. Davies, *op. cit.*; R.F. Willetts, *op. cit.*, s. 8; K.R. Kristensen, *Codification, Tradition, and Innovation in the Law Code of Gortyn*, Dike 7, 2004. M. Kuryłowicz, zamieszczając przegląd treści inskrypcji, użył określenia Ustawa z Gortyny. M. Kuryłowicz, *Prawa antyczne. Wykłady z historii najstarszych praw świata*, Lublin 2006.

³³ Arystoteles podaje, że prawa Minosa ciągle funkcjonowały na Krecie. (Arystoteles, *Polityka* ks. II 1271b).

³⁴ R.F. Willetts, *op. cit.*, s. 8–9.

³⁵ Już Homer wspomina o dziewięćdziesięciu miastach. Homer, *Odyseja* XIX 172. W okresie archaicznym ważną rolę odgrywały Knossos, Fajstos i Lyttos. Strabon wymienia Knossos, Gortynę i Kydonię jako największe. (Strabon, *Geografia*, 10.4.7).

³⁶ C. Daremberg, E. Saglio, *Le Dictionnaire des Antiquités Grecques and Romaines*, Paris 1873–1919, s. 1564; J. Davies, *The Gortyn Laws*, [w:] M. Gagarin, D.J. Cohen, *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge 2005, s. 305.

³⁷ Arystoteles, *Polityka*, ks. II 1272a 3.

nych *kosmoi*, których było dziesięciu, radę (βολά) i zgromadzenie ludowe³⁸. *Kosmoi* według słów Arystotelesa byli wybierani spośród członków tylko niektórych rodzin arystokratycznych³⁹.

Z wyłaniającego się z Kodeksu obrazu stosunków społecznych panujących na Krecie wynika, że dominującą rolę odgrywali potomkowie doryckich najeźdźców, wolni obywatele (ἐλεύθερος), cieszący się pełnią praw politycznych i należący do *hetaireiai*⁴⁰.

Dorowie na Krecie, tak jak na innych obszarach, dzielili się na trzy plemiona: Hyllejów, wywodzących się od syna Heraklesa Hyllosa, Dymanów, czczących Apollina, i Pamfilów – „ludzi wszystkich plemion”, czcicieli Demeter⁴¹. Przynależność do plemienia nabierała znaczenia w przypadku regulacji prawnej odnoszącej się do dziedziczki niemającej ani ojca, ani brata z tego samego ojca (*patroiokos*)⁴². Mogła ona mianowicie dokonać wyboru spośród członków swojego plemienia – *fyle*, jeżeli jej krewni ze strony ojca (jego bracia, a gdy tych nie było, ich synowie) nie wyrazili woli ożenku⁴³. Poszczególne plemiona dzieliły się na *hetaireiai*, a te z kolei na rodziny. Każda rodzina otrzymała przydział ziemi – κλᾶρος, który gwarantował udział we wspólnocie wolnych obywateli.

Wolni, mężczy członkowie społeczeństwa gortyńskiego są określani w Kodeksie jako: ἄνωρος (kiedy nie osiągnął jeszcze dojrzałości płciowej)⁴⁴, ἥβίων (kiedy osiągnął wprawdzie dojrzałość płciową, ale nie otrzymał jeszcze wszystkich praw)⁴⁵, natomiast dojrzały mężczyzna mający pełnię praw określany jest mianem δρομεύς – biegacz⁴⁶.

Dość zagadkowym terminem jest określenie ἀπέταιρος, czyli ktoś, kto nie może należeć do *hetaireiai*, Kodeks wspomina ἀπέταιρος tylko przy okazji

³⁸ Wspomniane w Kodeksie przy okazji adopcji. Adopcja w Gortynie, znana z innych, wcześniejszych inskrypcji, datowanych na VII–VI w. p.n.e., przebiegała bardzo uroczysto. W obecności zgromadzonych na agorze obywateli adoptujący, a mógł nim być tylko dorosły mężczyzna, wstępował na kamień, z którego zwykle przemawiali mówcy, i deklarował chęć przysposobienia konkretnej osoby. Adoptujący mógł zrzec się adopcji w obecności zebranych na agorze obywateli, co kosztowało go 10 staterów.

³⁹ Arystoteles, *Polityka*, ks. II 1272a 5.

⁴⁰ *Hetaireiai* były odpowiednikami ateńskich fratii, gdzie mężczyźni będący obywatelami wspólnie spożywali posiłki zwane tutaj *andreia*. (Atenajos. 4.143 a–c, Arystoteles, *Polityka* 1272 a). Rola *hetaireiai* stopniowo zaczęła ograniczać się do organizowania ἀνδρεία, wspólnych posiłków, będących odpowiednikami spartańskich *sysstitia*. R.F. Willetts, *Cretan Laws and Society*, [w:] J. Boardman, N.G.L. Hammond, *The Cambridge Ancient History*, Vol. III, Part 3, *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, s. 243.

⁴¹ G. Thomson, *Egea prehistoryczna*, Warszawa 1958, s. 81–82.

⁴² Kol. VIII 40–2.

⁴³ Jeżeli było więcej córek i więcej stryjów, powinni oni zawrzeć małżeństwa zgodnie ze starszeństwem – najstarsza córka miała poślubić najstarszego stryja.

⁴⁴ Kol. VII 30, 54 VIII 45.

⁴⁵ Kol. VII 37. W kol. VII 35–36 pojawia się termin ἀπόδρομος – „dorosły, ale jeszcze nie *dromeus*”.

⁴⁶ C. Daremberg, E. Saglio, *op. cit.*, s. 1632, R.F. Willetts, *op. cit.*, s. 9–11.

wyliczania kar za przestępstwa: seksualne, cudzołóstwa i gwałtu, których wysokości mówią o gorszym statusie ἀπέταιρος niż ἐλεύθερος. Za gwałt na ἐλεύθερος była wymierzana kara w wysokości 1200 oboli, na ἀπέταιρος – 120 oboli. Cudzołóstwo z żoną pełnoprawnego obywatela karano grzywną w wysokości 600–1200 oboli, z żoną ἀπέταιρος – grzywną opiewającą na kwotę 120 oboli⁴⁷.

W społeczeństwie greckim istniały statusy pośrednie między ludnością wolną i niewolną. Było to związane z rozumieniem pojęcia wolności jako danej obywatelom możliwości uczestniczenia w zarządzaniu sprawami *polis*. Cała reszta ludności była w tak rozumianej wolności ograniczona⁴⁸.

Arystoteles podaje, że Kreteńczycy przyznawali niewolnej ludności takie prawa, jakie sami mieli, z wyjątkiem zakazu ćwiczeń gimnastycznych i noszenia broni⁴⁹. Kodeks mówi o dwóch różnych statusach ludności niewolnej: φοικέες i δῶλος. φοικέες byli to, porównywani do lakońskich helotów⁵⁰, podporządkowani doryckim zdobywcom, autochtoni przywiązani do ziemi i zmuszeni do płacenia daniny. Odpowiadają oni ἀφαιμῶται i κλαρῶται, o których wspominają historycy⁵¹. Wprawdzie ziemia, którą uprawiali, nie była ich własnością, ale nie byli oni pozbawieni pewnych praw majątkowych. Kodeks stanowi, że mogli mieć na własność ruchomości, włączając stado owiec i większych zwierząt⁵². Musieli też mieć własne pieniądze, aby płacić ewentualne kary nakładane na nich przez Kodeks. W sądach φοικέες byli reprezentowani prawdopodobnie przez swych panów⁵³. Sprawą dyskusyjną jest dopuszczalność przechodzenia spadku po zmarłym właścicielu ziemi na φοικέες w przypadku braku innych krewnych. Część badaczy wątpi w możliwość dziedziczenia ziemi przez φοικέες. Ich zdaniem ziemia wracała do państwa, które potem przekazywało ją innemu obywatelowi⁵⁴.

Δῶλος oznacza niewolnika przywiązanego do osoby pana (πάστας), żyjącego w jego domu i mogącego być przedmiotem transakcji handlowej⁵⁵. Odpowiadają oni χρυσώνητοι, którzy pojawiają się w dziełach historyków. Pewien wgląd w sytuację ludności niewolnej daje wysokość kar wymierzanych za gwałt. Za targnięcie się na φοικέες człowiek wolny płacił pięć drachm, a za gwałt na ἐνδοθιδία δῶλα dwa statery, czyli cztery drachmy, a więc tylko drachmę mniej.

⁴⁷ Kol. II.

⁴⁸ I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.

⁴⁹ Ks. II 1264a 12.

⁵⁰ Arystoteles zauważył, że na Krecie nie było kłopotów z ludnością zależną, tak jak w Sparcie z helotami. (*Polityka*, ks. II 1269a 39).

⁵¹ Atenajos VI 84. Historycy wspominają o innej kategorii ujarzmionej ludności, mianowicie o μνωίται, którzy byli własnością państwa. Zob. T. Lewicki, *Z praw gortyńskich luźne kwestye*, Stanisławów 1896, s. 5.

⁵² Które nie były wliczane w masę spadkową po zmarłym właścicielu ziemi – kol. IV.

⁵³ R.F. Willetts, *op. cit.*, s. 147.

⁵⁴ C. Daremberg, *op. cit.*, s. 1641.

⁵⁵ W kol. VII 10–15 jest mowa o szkodzie wyrządzonej przez niewolnika zakupionego na targowisku. Z kolei φοικέες mógł być sprzedany jak zwykły niewolnik tylko w przypadku, gdy próbował uciec.

Kodeks z Gortyny nie jest konsekwentny w stosowaniu nazwy *φοικέες*, i czasami nazywa ich *δῶλοι*. Na przykład w kol. II 27, gdy jest mowa o karach za cudzołóstwo popełnione przez *δῶλος* z żoną innego *δῶλος*, trzeba przyjąć, że chodzi tu o *φοικέες*, małżeństwo bowiem było instytucją zamkniętą dla niewolników domowych⁵⁶.

Kodeks reguluje także przypadki, kiedy wolny człowiek może zostać pozbawiony wolności. Jednym z nich jest sytuacja, gdy *ἐλεύθερος* oddaje swoją osobę pod zastaw długów jako ich zabezpieczenie. Staje się on wtedy *κατακείμενος*. Drugi przypadek dotyczy pojmania do niewoli podczas działań wojennych albo na skutek ataku piratów. Urowadzony obywatel może się zwrócić z prośbą o wykupienie do jednego ze swoich współobywateli. Staje się wtedy niewolnikiem wykupującego aż do chwili spłacenia długu⁵⁷. Jeżeli istnieje spór co do sumy uiszczonej przez wyzwającego albo co do tego, czy wyzwolenie miało miejsce na prośbę wykupionego, sędzia rozstrzyga na podstawie przysięgi⁵⁸.

Pierwsza tablica Kodeksu dotyczy procedury ustalania statusu danej osoby. Kodeks reguluje zasady dowodzenia wolności, jak też dochodzenia swych praw do niewolnika. Jeżeli ktoś, kto rości sobie prawa do niewolnika, uwięzi go, zapłaci karę w wysokości pięciu lub dziesięciu staterów, a także będzie miał obowiązek uwolnienia go w ciągu trzech dni. Sędzia powinien wydać wyrok, biorąc pod uwagę zeznania świadków. Jeżeli jednak na podstawie tych zeznań sędzia nie jest w stanie wydać wyroku, powinien odwołać się do przysięgi. Strona przegrywająca proces musi w ciągu pięciu dni przekazać niewolnika stronie wygrywającej. Jeżeli tego nie zrobi, powinna zapłacić 10 staterów i jedną drachmę za każdy dzień zwłoki.

Jak już zostało wspomniane, do zawierania małżeństw mieli prawo zarówno pełnoprawni obywatele, jak i uprawiający ich ziemie poddani. *φοικέες* mogli zawierać związki małżeńskie z kobietami swego stanu, ale także z kobietami wolnymi. Status potomstwa zależał od tego, gdzie zamieszkali małżonkowie po ślubie. Jeżeli przenieśli się do domu wolnej obywatelki, dzieci były wolne. Jeżeli zaś zamieszkali w domu męża, dzieci otrzymywały status *φοικέες*⁵⁹. Istotny jest fakt, że w Kodeksie nie ma żadnych informacji na temat możliwości zawarcia związku małżeńskiego kobiety niewolnej z wolnym mężczyzną.

Nie wiemy, jaki był minimalny wiek uprawniający do wstępowania w związek małżeński. Kodeks wspomina tylko, że dziedziczka niemająca ani ojca, ani brata z tego samego ojca (*patroiokos*) musiała mieć minimum 12 lat⁶⁰. Efor, na którego powołuje się Strabon, podaje, że młode mężatki pozostawały w domu ojca zaraz

⁵⁶ Zob. R.F. Willetts, *op. cit.*, s. Brak stawki za cudzołóstwo wolnego człowieka z żoną *φοικέες*.

⁵⁷ Kol. VI 46.

⁵⁸ Kol. VI 51.

⁵⁹ Według R.F. Willettsa fakt, że syn niewolnika i wolnej kobiety był wolny, gdy urodził się w domu matki, jest reminiscencją minojskich praw o dziedziczeniu.

⁶⁰ Kol. XII 18–19.

po ślubie, aby nabrać doświadczenia. Stąd jako kwalifikowaną postać cudzołóstwa Kodeks wymienia czyn popełniony w domu ojca lub brata, obok domu męża.

Często podkreśla się lepsze położenie kobiet w prawie gortyńskim w porównaniu z innymi regulacjami. Istotnie, Kodeks poświęca szczególną uwagę prawom kobiet. R.F. Willetts dopatruje się w tym rywalizacji doryckich, patriarchalnych zwyczajów ze starszą matriarchalną tradycją⁶¹. Nie wiadomo jednak, czy intencją prawodawcy było zwiększenie praw kobiet, ich ograniczenie czy też próba dostosowania starego prawa do zmienionych warunków⁶². S. Link uważa, że prawodawca nie brał pod uwagę kobiet, ale próbował brać pod ochronę ἀνδρείᾱ – gdzie wszyscy mężczyźni obywatele mieli zwyczaj wnoszenia wkładu do wspólnie spożywanych posiłków. Według niego prawodawca, chcąc się zabezpieczyć przed aspołecznymi zachowaniami obywateli, którzy pozornie obdarowywali kobiety, aby uniknąć zbyt wysokiego wkładu we wspólne posiłki, ograniczył wysokość darowizn do określonej sumy⁶³.

Tak w wielkim skrócie przedstawia się struktura społeczna zarysowana w Kodeksie z Gortyny, będącym dziełem prawodawców wywodzących się z doryckich kręgów władających Gortyną. Chociaż wraz z wytworzeniem się państwa-miasta zmieniły się instytucje społeczne, to jednak staroplemiennie formy współżycia społecznego były ciągle obecne. Tradycje prawne ludności zamieszkującej Kretę przed najazdem Dorów również wywierały wpływ na regulacje prawne zawarte w Kodeksie. Zgodnie z relacjami starożytnych Kreta od najwcześniejszych czasów cieszyła się „dobrymi prawami”. Jakimi jednak, nie wiadomo, ponieważ oparte na mitach przekazy milczą o szczegółach, a pismo linearne A ciągle pozostaje niezrozumiałe.

Dzięki odkryciu Kodeksu z Gortyny, nazywanego „królową inskrypcji”, oraz ze względu na stosunkowo pokaźną ilość materiału epigraficznego wiedza na temat struktury społeczeństwa i rządzących nim praw, po przybyciu Dorów, wydaje się pełniejsza. Jednak mimo niesłabnącego zainteresowania Kodeksem i toczących się nieustannie dyskusji wiele spraw ciągle pozostaje nierozwiązanych.

⁶¹ R.F. Willetts jako argument podaje m.in. fakt, że Kodeks penalizuje tylko kobiety, z pominięciem mężczyzn, w przypadku zawłaszczenia czegoś, co im się nie należało, w razie rozwodu lub śmierci współmałżonka. Takie uregulowanie miałyby być reakcją na starą, ciągle żywą tradycję matrylinearnego dziedziczenia. R.F. Willetts, *op. cit.*, s. 20. Zob. też kol. VI 12–31 i IX 7–24, gdzie prawa kobiet są brane w ochronę – R.F. Willetts, *op. cit.*, s. 21.

Spotkać się można z poglądem, że cywilizacja minojska była matriarchalna. „Powszechnie się uznaje, że cywilizacja minojska była w pewnym sensie matriarchalna. Poza legendami jednym z niewielu świadczących o tym faktów, który Grecy zapamiętali, było to, że »na Krecie było zwyczajem kobiet pokazywać się publicznie« (Plutarch, *Tezeusz* 19). Zwyczaj ten wywarł na nich wrażenie, ponieważ był przeciwieństwem ich własnego. Kobiety te nie tylko pojawiały się publicznie, ale widzimy je także na freskach, gemmach i pieczęciach odkopanych przez Evansa, jak zajmują się intensywnie boksem, skokami przez byka, akrobacją, powożeniem i myślistwem”, G. Thomson, *op. cit.*, s. 152. Współcześnie jednak teoria matriarchatu jest krytykowana. Zob. B. Bravo, E. Wipszycka, *op. cit.*, s. 54.

⁶² Zob. S. Link, „... but not more!” *Female Inheritance in Cretan Gortyn*, Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University 2005, s. 1 i n.

⁶³ S. Link, *op. cit.*, s. 9 i n.

Die Gesellschaftsstruktur im Lichte des Kodexes aus Gortina

Zusammenfassung

Die am Ende des 19. Jh. auf dem Gelände der antiken Stadt Gortina entdeckte große Inschrift weckt weiterhin das Interesse der nachfolgenden Generationen von Rechts- und Gesellschaftshistorikern, Philologen, Epigraphikern und Archäologen. Der aus dem 5. Jh. v.d.Z. stammende Gortina-Kodex ist eine unschätzbare Wissensquelle über die soziale Struktur der Insel nach dem Doreneinfall. Aus dem ersichtlichen Bild der sozialen Verhältnisse auf Kreta ist zu erkennen, dass die freien Bürger – die Nachkommen der dorischen Eroberer – eine dominierende Rolle spielten. Die ihnen gehörenden Grundstücke wurden von den *φοικέες*, den bodengebundenen und abgabepflichtigen Einheimischen, bestellt, die man mit den lakonischen Heloten vergleicht. Zwischen diesen Gruppen bestanden mehrere mittlere Kategorien. Die Autorin konzentriert sich auf die gegenseitigen sozialrechtlichen Beziehungen im Rahmen dieser Gruppen. Den Erwägungen wurde ein Vorwort über die Entdeckungsgeschichte der Inschrift beigegeben.